

Налівайко А.О.

Одеський національний університет імені І.І. Мечнікова

РИСИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТУ ІМПЕРАТОРА ЮЛІАНА ВІДСТУПНИКА В ВІЗІІ ПРОФЕСОРА М. М. РОЗЕНТАЛЯ

Стаття присвячена науковій та творчій діяльності історика – медієвіста М. М. Розенталя (1892–1960), який досліджував життя та релігійну діяльність імператора Юліана Відступника. Охарактеризована епоха, в якій мусив жити, пристосовуватися та працювати історик-медієвіст. Показано методологію, яку він застосовував у вивченні теми, та його відношення до християнської церкви й релігії взагалі. Дана критична оцінка його творів. На основі розгляду біографічних моментів життя М. М. Розенталя й наукового доробку історика вперше зроблено спробу виявити зв'язок між релігійною трагедією імператора Юліана та духовною трансформацією самого вченого.

В статті також, підтверджено внесок вченого у вивченні релігійної боротьби в епоху пізньої античності. Погляди М. Розенталя достатньо відрізняються від оцінок імператора Юліана Відступника зробленими науковцями у XIX–XX ст. Завдяки глибокому вивченню особистості імператора Юліана, та його психологічного портрету, на відміну від християнських істориків, не зображує його ворогом і гонителем християнства, хоча і мусить погодитися, що справа відновлення язичництва була пов'язана з віджилим минулим.

М. Розенталь, кваліфікує політику Юліана проти християн, як боротьбу з могутньою і схильною до супротиву організацією. Історик вбачає невдачу язичницької реакції Юліана і реставрацію язичництва у внутрішніх суперечностях політики Юліана і вважає її закономірним результатом цих суперечностей. Його прихід до влади відбився на його психології новим потужним піднесенням релігійного почуття. Саме під впливом релігійного рабства Юліан втратив критичне ставлення до власних спроможностей і об'єктивної оцінки речей, що в свою чергу штовхнуло його на необережні вчинки та безумовно, прискорило його загибель.

Автор статті, приходять до висновку що, на прикладі саме релігійної трагедії імператора Юліана М. М. Розенталь розкрив причини своєї духовної трансформації, які і визначили майбутню його творчість та життя.

Ключові слова: Релігія, Микола Розенталь, церква, марксизм, Римська імперія, методологія, трансформація, Юліан Відступник.

Постановка проблеми. Хоча сьогодні про М. М. Розенталя не написано жодної монографії, але його творчий та наукових шлях добре реконструйовано в працях багатьох дослідників, що є свідченням підвищеної уваги до постаті вченого-медієвіста, завідувача кафедри історії середніх віків Ленінградського та Одеського університетів.

На нашу думку, така зацікавленість постаттю науковця зумовлена багатьма факторами: загальним інтересом до історико-біографічних досліджень, які стали можливі завдяки отриманню доступу до архівних джерел, та усуненню цензурних утисків, вивченням життя та наукової творчості історика – медієвіста, а також головною тематикою його досліджень – релігійної діяльності імператора Флавія Клавдія Юліана та релігійної боротьби в Римській імперії пізньої античності. Проте, у всьому історіографічному матеріалі, присвяченому проф. М. Розенталю,

залишається так і не з'ясованим найцікавіше, на наш погляд, питання зв'язку вченого з об'єктом його дослідження. А тому, видається доцільним більш детально проаналізувати процес становлення М. Розенталя як вченого, його методологічні установи, які властиві історичному періоду, в якому жив і творив науковець, а також виявити зв'язок між об'єктом дослідження релігійної діяльності імператора Юліана та духовною трансформацією самого М. Розенталя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одними з перших досліджень творчості та наукового життя М. М. Розенталя в Україні стали розвідки науковців тих університетів, де працював історик-медієвіст. Це праці викладачів історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечнікова: І. В. Зав'ялової (колишньої учениці М. Розенталя) та З. В. Першиної [8]. Досліджуючи матеріали анкетування, вченим вдалось відтворити розши-

рену біографію професора. Більш детальною виявилася праця П. Майбороди [12], де автор окрім введення в науковий обіг нового архівного матеріалу намагається дати оцінку творам М. М. Розенталя. З описом життя та творчого спадку проф. М. Розенталя можна ознайомитися в монографії А. В. Свешнікова [9], та науковій статті Г. Е. Лебедьової й А. В. Якубського [10]. Ще одним дослідником, який звернув увагу на історію життя М. Розенталя, є В. Брачев – науковець Санкт-Петербурзького університету, де свого часу працював історик [4]. В. Брачев на основі матеріалу, архівно-слідчої справи М. Розенталя з архіву ФСБ, намагається заповнити історіографічну лакуну маловідомих періодів життя професора. Науковій діяльності проф. М. Розенталя, а саме його дослідженням релігійної політики імператора Юліана присвячена стаття М. Маркович [11]. Питанням відносин християнства й язичництва в образі Юліана Відступника присвятив своє дослідження О. Вишняков [6]. Роботи репрезентують широку палітру як фактологічного, так і бібліографічного матеріалу.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз життя та творчості проф. Розенталя. З'ясування його наукового внеску в дослідження релігійних процесів у Римській імперії IV ст. Визначення причин духовної трансформації, які вплинули на подальшу творчість вченого.

Виклад основного матеріалу. Взагалі, варто відзначити, що релігійна тематика, історія виникнення християнства та його подальший розвиток були одними з пріоритетних напрямків наукових студій вченого, принаймні про це свідчить досить широка низка його публікацій: «Римская империя и христианская церковь после Константина» [19], «Томас Мюнцер» [22], «Христианство, его происхождение и сущность» [23], «Из истории православия, католицизма и протестантизма» [14], «Критика идеологии современного православия» [16]. Всі ці роботи написані в руслі радянської атеїстичної пропаганди, а сам автор є прибічником марксистсько-ленінської теорії, яка вчить, що «... всяка релігія є неправильним, спотвореним відображенням дійсності. Основною передумовою виникнення християнства, як і інших релігійних систем класового суспільства, став такий розвиток соціально-економічних протиріч, при якому пригнічені нижчі верстви населення намагалися у вірі полегшити свою долю». Марксистська схема історії, «теорії класової боротьби», [23, с. 3] притаманна багатьом працям М. Розенталя, і саме її він з успіхом застосовуватиме в дослідженні

важливої теми свого життя – діяльності імператора Юліана та релігійно-соціально-політичної боротьби в Римській імперії IV ст.

Дуже часто вчені-дослідники виправдовують таку позицію свого роду маскуванню з метою вижити і вціліти в умовах терору, що розгорнувся проти науковців, інтелігенції та церкви. Будь-яка помилка, будь-який невірний крок могли привезти не лише до дострокового завершення наукової та педагогічної кар'єри, а й до арешту з найгіршими наслідками. До речі, сам вчений неодноразово був арештований: вперше в 1918 р. як колишній член кадетської партії, вже наступного дня його звільнили, другий раз в 1919 р., цього разу він просидів близько 7 тижнів у камері Петроградської одиночної в'язниці, в 1935р. заслання в Іргиз, де пробув близько року, а в 1949 р. був звинувачений у «космополітизмі», вченому пощастило, до арешту справа не дійшла [4, с. 146–147].

Але враховуючи тематику наукових розвідок, методологію роботи, безпосередньо самі роботи та власні висловлювання різних років його наукової діяльності на кшталт: «...я суб'єктивно почував себе революційним марксистом набагато більш ніж у 1924–1924», «у боротьбі, що відбувається у нас на історичному фронті, я рішуче виступив проти ідеологічних ворогів марксизму..», «Гасло «вперед за Марксом» ще стоїть перед нами нерозв'язним завданням», «дитячі спогади про те, як батьки ставили мене в церкві на коліна молитися «боженьці» [12, с. 112–114; 4, с. 146], дає нам підстави стверджувати, що проф. Розенталь був ідейним марксистом та критиком християнства. Глибоке знання предмету дослідження дозволяли М. М. Розенталю писати не примітивні агітаційні брошури в дусі «релігія опіум для народу», а наукові твори, в яких він, спираючись на джерела, відмовляв в історичності образу Христа. У цьому сенсі проф. Розенталя можна вважати професіоналом, що вмів вести антирелігійну пропаганду на найвищому рівні.

Що спонукало людину, хрещену за православним обрядом, з дворянської родини, випускника елітного Тенішевського училища та Санкт-Петербурзького університету, у виборі саме такого наукового поля та методологічного концепту? На наш погляд, відповідь на це питання криється безпосередньо в самій «суперечливій» особистості М. М. Розенталя. Напевно, багато хто зауважить, що його життя було суперечливим настільки, наскільки була суперечлива та епоха, в якій жив та працював вчений. І з цим неможливо не погодитися. Зміна політичних та соціальних пара-

дигм, війни, державна антилюдська тоталітарна система – все, звичайно, накладало свій суттєвий відбиток. І саме через це, вважаємо, постать головного героя обрано не випадково. Звернемо увагу на одну важливу деталь, а саме як розуміє і малює портрет імператора Юліана в своїх наукових роботах М. Розенталя. Імператор Юліан, який згодом отримає прізвисько «Відступник», для нього ідеалістичний образ. Це постать глибокої релігійності (важливо, що не християнської), яка переживає тяжку епоху зламу та кризи в імперії. Безумовно, це людина щирих почуттів та трагічної долі, своєрідний рицар еллінської культури, який вірний своїм поглядам та ідеалам до останнього моменту життя. І відразу напрошується висновок, чи не є ідеалізований образ імператора Юліана ілюстрацією образу, а частково і трагічної долі самого проф. М. Розенталя? Про ранній період свого життя майбутній професор напише наступне: *«За своїм світоглядом я був у цей час прекрасним ліберальним ідеалістом, висловлював своїм учням вільнолюбні думки і ходив до Державної Думи слухати промови Мілюкова»* [4, с. 146]. У 1917 р. М. Розенталь вступає до популярної тоді серед університетської професури Партії народної свободи – кадетів, сам складає та опубліковує короткий нарис історії цієї партії. Він навіть був обраний від цієї партії посланцем Різдвяної районної думи м. Петрограда. Звичайно, що такий «ідеалізм» обійшовся вченому, як і його головному герою, дуже дорого. Майже через рік М. Розенталь був вперше заарештований.

Доля Юліана склалася таким чином, що в його особистому житті відбувся корінний злам, зробивши майбутнього імператора антагоністом християнства. В дитинстві він був хрещений, отримав початкову освіту від аріанського єпископа Євсевія і навіть брав участь у богослужіннях як анагност (читач) [3]. Але згодом відбулася метаморфоза, у якої, звичайно, були свої причини: насильницька смерть сім'ї, постійне життя у страху, колосальний вплив неоплатонічної філософії, віра у своє призначення як рятівника еллінізму. Чи був подібний творчий злам у житті М. М. Розенталя? Вважаємо, що був. У 1915 році, як відомо, М. Розенталь вступив до Релігійно-філософського товариства як кореспондент петроградської газети. Видатними представниками товариства були філософи, релігійні діячі, політики, журналісти, літератори: В. Розанов, Д. Мережковський, Н. Бердяєв, С. Франк, А. Карташев, А. Керенський, П. Струве та інші. Одними з багатьох проблем, що підіймалися цим товариством, були релігійні питання:

реставрація церкви, її взаємини з державою, роль церкви в у новому суспільстві. Максималізм М. Розенталя, участь у дебатах, палке бажання соціокультурних змін, полеміка з видатним представником суспільства Д. Мережковським стосовно ролі імператора Юліана в реставрації язичницької культури в імперії, критична позиція до подвійних стандартів В. Розанова – все це відіграло свою роль у духовній реформації та у виборі подальших тем наукових досліджень. Вважаємо, що саме ідейні мотиви, а не політичний конформізм, стали фундаментом внутрішнього перелому та духовної трансформації історика-медієвіста [4, с. 146–148; 12, с. 111–114; 11, 200].

Сповнений натхнення, у 1921 р. М. Розенталь завершує свою магістерську дисертацію на тему: «Юліан Відступник (Трагедія релігійної особистості)» [24]. Через два роки вийшла його монографія. Відзначимо, що за цю роботу М. Розенталь був підданий нещадній критиці, її називали «дуже ідеалістичною і реакційною», істориків довелося визнати свою провину і навіть писати покайного листа. Звичайно, що така жорстка позиція радянських критиків була однобокою й тенденційною. Але навіть якщо поверхово аналізувати роботу, то неозброєним оком читач побачить саме ідеалістично-дуалістичні риси портрета Юліана Відступника, який для Розенталя є водночас чесною, сильною, талановитою і в то й же час нещасною людиною. А нещасним його роблять релігійні переконання. У вступі М. Розенталь зазначає: «... трагедія віруючого, що змагає під тягарем своєї віри, настільки несхожою на те легке ярмо, про яке говорив Христос (християнству дістається завжди більше критики), [24, с. 7–9] може бути пережита окремою особою, і цілим суспільством незалежно від форм релігії, яку вони сповідують». І тут, звичайно, напрошується риторичне питання: про яку особу, яка пережила релігійну трагедію, говорить М. Розенталь...?

В 1945 р. разом із університетом, повертаючись з евакуації до Одеси, М. Розенталь привозить й готову докторську дисертацію «Соціальні засади язичницької реакції імператора Юліана» [17], переглянувши деякі минулі положення своєї монографії, розширивши науковий апарат та об'єкт дослідження. Захист відбувся не без проблем, важко було знайти спеціалістів, які б відповідали вимогам, але опоненти були знайдені і захист відбувся 18 липня 1945 року в Московському університеті [1, л. 5]. В 1946 р. рішенням атестаційної комісії Розенталю М. М. було присуджено вчений ступінь доктора історичних наук.

На превеликий жаль, дослідження так і не було опубліковано, але з авторефератом дисертації, який розкриває суть дослідження, можна ознайомитися в журналі «Известия Академии Наук СССР» за 1945 р. [20, с. 387].

Звичайно, що М. Розенталь не був першо-прохідником у вивченні вказаної теми. Життя та політична діяльність Юліана досить добре представлена в західноєвропейській та російській історіографії XIX та поч. XX ст. Це роботи метрів історичної науки: Т. Моммзена [13], Е. Гіббона [7], А. Неандера [25], Дж. Негрі [26], Г. Буасье, [5] Г. Шиллєра [20, 387], Р. Браунінга та багато інших... Для російської наукової думки дослідження діяльності Юліана були присвячені роботи Я. Алфіонова [3] та А. Вишнякова [6]. Цікаво, що перед виданням першої монографії М. Розенталя «Юліан Відступник (Трагедія релігійної особистості)», тема вже була фундаментально розроблена західноєвропейськими вченими Полем Олларом «Юліан Відступник» [2] та Йоганном Гефкеном «Імператор Юліан» (1914) [20, с. 387]. З Полем Олларом на сторінках своєї дисертації М. Розенталь буде полемізувати стосовно того, чи міг би перемогти в битві Юліан свого двоюрідного брата Констанція II.

Взагалі, коли підкреслюють внесок М. Розенталя у вивченні епохи та особистості Юліана, відзначають те, що «...історик подолав клерикальний погляд на релігійну боротьбу в пізньоантичний період, що раніше панував у російськомовній історіографії» [11, с. 198]. Проте, це і було основним мотивуючим завданням дослідження М. Розенталя: *Зрозуміти історичну закономірність діяльності Юліана у всій її цілісній єдності може лише марксистська, діалектико-матеріалістична думка* [20, с. 388]. Історик зауважує, що критично підійшов до вивчення джерел та науково-історичної літератури, але критично і упереджено М. Розенталь оцінює всі повідомлення, як він сам це підкреслює у християнських істориків: Єрмія Созомена, Сократа Схоластика, Феодорита Кірського, Григорія Богослова та інших. Для нього вони упереджені, фальшиві та малоінформативні, професор практично полемізує з ними. А головний акцент М. Розенталь робить на Амміана Марцеліна, Лібанія та Зосима. Хоча щодо останнього, то М. Розенталь змушений був неохоче визнати, що і Зосим все-таки скований традиційним релігійним уявленням, проте його «Історія» все одно більш правдива за християнських авторів [18].

Аналізуючи автореферат докторської дисертації М. Розенталя, можна не напружуватись

побачити явні протиріччя. Ідеалізуючи портрет Юліана, автор намагається перевести читача в поле дихотомії. Є панівна соціальна верхівка, це військово-бюрократична деспотія – імператор Костянтин та його сини, які уклали тісний союз із офіційною християнською церквою. Вони експлуатують рабів та колонів, пригнічують поборами дрібних та середніх власників, знищують провінційних декуріонів, а також полісну систему, абсолютизують владу. І є Юліан з одностудіями, рішучий противник жадібних багатіїв, що співчуває біднякам. Юліана називають «реакціонером», пише Розенталь, оскільки він прагнув відновити минуле, свідомо дивився не вперед, а назад [20, с. 387–391]. У минуле дивилися і Амміан і Лібаній. Звичайно, в такому ракурсі вони чудово вміщуються в історичну канву Розенталя, бо, як і Юліан, співчували верствам населення, які збанкрутували, негативно ставилися до сенаторської влади і християнського духовенства. Перше протиріччя зустрічається в тому, що сам М. Розенталь в своїй іншій роботі «Социально-политические воззрения языческой интеллигенции поздней Римской империи (Либадий и Аммиан Марцелин) в останньому абзаці вкрай обережно зазначає: «Лібадий і Амміан не приховували своєї антипатії до нижчого класу суспільства – рабів та незаможній бідноті» [21, с. 110]. Друге в тому, що професор мусить констатувати, хоча з застереженнями: «При Юліані тривала характерна для епохи домінуючої закріпачення куріалів». Все ж закріпачення йшло своєю чергою, і власне тяжку долю «народних мас» ніхто не збирався скасовувати...

В образі Юліана М. Розенталь вбачає риси геніального полководця: *«Видатний полководець, він розгромив германців і організував безприкладний за грандіозністю з часів Траяна завойовницький похід проти персів»* [20, с. 389]. Однак така думка швидше виглядає гіперболою, ніж реальністю. Хоча Юліан дійсно розгромив франків і алеманів, однак військова компанія в Персію була повністю провальною: вірменські союзники не з'явилися, спалений флот, *«видатний полководець»*, довірився провіднику-зраднику, який завів військо в пустелю, все це явно не дотягує до військових триумфів імператора Траяна.

Не був Юліан і улюбленцем народної публіки, наприклад, він був змушений швидко покинути спочатку Константинополь, а потім і Антіохію, яка, до речі, в той час була більш язичницькою, ніж християнською. І таких полемічних моментів в дослідженнях М. Розенталя стосовно персони імператора Юліана досить багато...

Як зауважує проф. В. С. Брачев, «подією в радянській історіографії дисертація М. М. Розенталя через специфічність теми не стала, проте його становище в Одеському університеті після її захисту безперечно, зміцнилося. З'явилися в нього і перші учні: 1947 р. під керівництвом М. М. Розенталя на тему: «Зовнішня політика Англії наприкінці XV і на початку XVI ст.» захистила кандидатську дисертацію І. В. Зав'ялова», із цим твердженням історика важко не погодитися [4, с. 155–156].

Але головним ключем до розуміння життя та правління імператора Юліана для Розенталя є релігія. Про це він пише досить щиро: «історична наука майже не ставила за мету зрозуміти Юліана просто як релігійну особистість, з боку якої він подібний до багатьох релігійних людей» [24, с. 8]. Постійно занурений у хворобливу атмосферу містичної екзальтації, Юліан не зміг зберегти міцні нерви, сон та ясність думки. Для М. Розенталя Юліан програв битву не через погану стратегію чи необдумані рішення, а через те, що став рабом релігії: «Сила самонавіювання перемагає почуття життя», – пише він [24, с. 108]. Трагедію Юліана вчений вбачає в трагедії людини, позбавленої творчої свободи, «в епоху кризи перемагає той, хто творить». Але що саме хотів сказати цією фразою М. Розенталь? Який сенс цієї творчої свободи? Адже сам головний герой був переповнений цією творчою енергією: він був містиком, практиком, богословом, талановитим письменником, залишивши після себе велику філософсько-літературну спадщину. Юліан в розумінні Розенталя хоча й був творчою людиною, але не зміг реалізувати свій потенціал, тому що все середовище релігії становить відсталість, пасивність та нездатність до відродження. Він став незрозумілим для своїх і ворожим для інших. Своєю діяльністю Юліан, за Розенталем, намагався зробити неможливе людині – «оживити труп» [24, с. 108–110].

Однак, цими міркуваннями трагедія релігійного зламу Юліана не закінчується. Історик хоче

провести паралелі й сказати саме головне. Наприкінці своєї першої монографії Розенталь починає цитувати доповідь А. В. Карташева, прочитану в 1916 р. на засіданні Релігійно-філософського товариства: «Про необхідність свободи творчого Духу в християнській церкві» [24, с. 111]. І якщо раніше Розенталь мовою натяків і жестів в образі Юліана писав про свій духовний злам, то тепер висловленнями А. В. Карташова розкриває глибини своєї душі, пояснює основні причини свого виходу з Церкви: «Все нерухоме, що не творить історії, ще підвладно, за інерцією, церкви; але все творчо-живе, передове, що носить на собі печатку молодості і що таїть у собі заставу майбутнього, не може поміститися в церкву і виходити з неї». Перебуваючи в церкві, М. Розенталь не міг творити. Релігійна трагедія Юліана – це трагедія його власного життя.

Висновки. В якості висновку зауважимо наступне: Дослідження, присвячені імператору Юліану Відступнику, займають значне місце у наукових студіях проф. М. М. Розенталя. До згаданої теми професор підходить дуже творчо, головною метою його роботи є аналіз психологічного портрету імператора Юліана та спроба пояснити головну трагедію його життя.

Маючи чудову освіту, М. М. Розенталь глибоко вивчив марксизм і прийняв його. Особливо це стосувалося теорії класової боротьби. Саме її він з успіхом застосовуватиме, розглядаючи історію розвитку християнської церкви в Римській імперії II–V ст., а також при дослідженні життя та діяльності імператора Юліана. Роботи М. М. Розенталя, присвячені даній тематиці, носять полемічний характер. В них він затято таврує християнські джерела та релігійну історіографію, звинувачуючи їх у різного роду «фальсифікаціях». Все в дусі того часу, в якому він жив. Вважаємо, що на прикладі релігійної трагедії імператора Юліана М. М. Розенталь показав причини своєї духовної трансформації, які визначили подальшу творчість вченого.

Список літератури:

1. Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова (Личное дело Розенталя Николай Николаевич 1944–1953) Л. 43.
2. Аллар П. Христианство и Римская империя от Нерона до Феодосия: Пер. с фр. Соч. Поля Аллара. СПб.: Синод. тип., 1898. С. 191–233.
3. Алфионов Я.И. Император Юлиан и его отношение к христианству. М.: Типография Э. Лисснер и Ю. Роман, на Арбате, дом Каринской, 1880. 470 с.
4. Брачев В.С. Судьба профессора Н.Н. Розенталя (1892–1960) . НИР. 2013. № 3 (8). С. 145–160.
5. Буассье Г. Падение язычества: Исследование последней религиозной борьбы на Западе в 4 веке: Перевод с французского под. ред., с предисл. М. С. Корелин. М.: К. Т. Солдатенков, 1892. 584 с.

6. Вишняков А. В. Император Юлиан Отступник и литературная полемика с ним св. Кирилла архиепископа Александрийского, в связи с предшествующей историей литературной борьбы между христианами и язычниками. Симбирск: Губернская Типография, 1908. 246 с.
7. Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи: Закат и падение Римской империи: В 7 т. Т. 2. Пер. с англ. М.: Книжный клуб, 2008. 576 с.
8. Завьялова И. В., Першина З. В. Николай Николаевич Розенталь. Видные ученые Одессы. Одесса, 1992. Вып. 2. С. 82–85.
9. Свешников А. В. Петербургская школа медиевистов начала XX века. Попытка антропологического анализа научного сообщества. Омск, 2010. 406 с.
10. Лебедева Г. Е., Якубский А. В. Первый заведующий кафедрой истории средних веков Н. Н. Розенталь. Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего времени. СПб., 2006. Вып. 5. С. 3–22.
11. Маркович М. М. Микола Розенталь як дослідник релігійної політики імператора Юліана. Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія» / ред. кол. О. Петrenchко (головний редактор) та ін. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2017. Вип. 40. С. 197–209.
12. Майборода П. А. Жизнь и творчество Н. Н. Розенталя. Curriculum vitae. Одесса, 2010. Вып. 2. С. 100–114.
13. Моммзен Т. История римских императоров. Пер. Т. А. Орестовой. СПб.: Ювента, 2002. 628 с.
14. Розенталь Н. Н. Из истории православия, католицизма и протестантизма. Москва: Знание, 1957. 40 с.
15. Розенталь Н. Н. Из Петербурга в Москву. Воспоминания русского интеллигента и гражданина СССР [Электронный ресурс]. Н.Н. Розенталь. Режим доступа: http://samlib.ru/s/smekalin_d_o/izpeterburgawmoskwu.shtml.
16. Розенталь Н. Н. Критика идеологии современного православия (Текст лекции, прочит. на Всесоюз. семинаре-совещании по вопросам пропаганды науч. атеизма). Москва: Знание, 1960. 32.
17. Розенталь Н. Н. Религиозная борьба в Римской империи IV века до смерти императора Юлиана: дисс. ... д-ра ист. наук: 07.00.03. М., 1945. 630 с.
18. Розенталь Н. Н. Религиозно-политическая идеология Зосима. «Древний мир: сборник статей в честь академика В.В. Струве». М.: Издательство восточной литературы, 1962. С. 611–617.
19. Розенталь Н. Н. Римская империя и христианская церковь после Константина. Наукові записки Одеського державного педагогічного інституту ім. К. Д. Ушинського. Т. VIII. Одеса, 1947. С. 107–144.
20. Розенталь Н. Н. Социальные основы языческой реакции императора Юлиана. Известия Академии Наук СССР. Серия истории и философии. 1945. № 5. С. 387–391.
21. Розенталь Н. Н. Социально-политические воззрения языческой интеллигенции поздней римской империи (Либаний и Аммиан Марцеллин). Труды Одесского у-та им. И. И. Мечникова вып. 49, Т. 2. Одеса, 1947. С. 89–114.
22. Розенталь Н. Н. Томас Мюнцер. Москва; Ленинград: Гос. изд-во, 1925. с. 90.
23. Розенталь Н. Н. Христианство, его происхождение и сущность. М.: Знание, 1955. 40 с.
24. Розенталь Н. Н. Юлиан Отступник (Трагедия религиозной личности) Н.Н. Розенталь. Петроград: Гос. учебно-практ. школатип. им. тов. Алексеева, 1923. 111 с.
25. Neander A. The emperor Julian and his generation. An historical picture. Translated by G.V. Cox. London: J.W. Parker, 1850. P. 127.
26. Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess LittaVisconti-Arese. Vol. I. New York: Scribner, 1905. P. 1.

Nalivayko A.O. THE IMAGE OF THE EMPEROR JULIAN THE APOSTATE IN PROFESSOR M.M. ROSENTHAL'S VISION

The article is devoted to the scientific and creative activity of the historian and medievalist M. Rosenthal (1892–1960), who analysed the life and religious activities of Emperor Julian the Apostate. The time period during which the historian – medievalist had to live, work and adapt was characterised here. The methodology is shown which he used in the study of the topic and relationship to the Christian church and religion in general. His works was criticized. Based on a consideration of the biographical moments M. Rosenthal's life and the scientific heritage of the historian, and attempt was made for the first time to identify the connection between the religion tragedy of Emperor Julian and spiritual transformation of the scientist himself.

The article also confirms the contribution of the scientist to the study of religious struggle in the late antiquity. M. Rosenthal's views differ sufficiently from the assessments of Emperor Julian the Apostate made by scholars in the nineteenth and twentieth centuries. Thanks to a deep study of the personality of Emperor Julian and his psychological portrait, unlike Christian historians, he does not portray him as an enemy and persecutor of Christianity, although he must agree that the cause of restoring paganism was associated with the obsolete past.

M. Rosenthal, qualifies Julian's policy against Christians as a struggle against a powerful and resistant organisation. The historian sees the failure of Julian's pagan reaction and the restoration of paganism in the internal contradictions of Julian's policy and considers it a natural result of these contradictions. His accession to power affected his psychology with a new powerful rise of religious feeling. It was under the influence of religious slavery that Julian lost his critical attitude to his own abilities and objective assessment of things, which in turn pushed him to careless actions and certainly hastened his death.

The author of the article concludes that, on the example of the religious tragedy of Emperor Julian, M. M. Rosenthal revealed the reasons for his spiritual transformation, which determined the future of his work and life.

Key words: religion, Nikolai Rosenthal, church, Marxism, Roman Empire, methodology, transformation, Julian the Apostate.